

ЩО НАСПРАВДІ КОЇЛОСЬ У ПАТРІАРШИХ ПАЛАТАХ

Маловідомі документи про опозиційний рух у Руській Православній Церкві

Політична відлига другої половини 50-х — початку 60-х років, розгортання процесу десталінізації, реабілітація жертв незаконних репресій вселяли надію на істотне поліпшення взаємовідносин держави і церкви. Однак, уже перші виступи нового політичного керівництва, численні директиви союзного уряду повністю перекреслили сподівання найнепохитніших оптимістів. На практиці згаданий період ознаменував собою новий наступ на церкву, який за руйнівними наслідками аж ніяк не поступався перед трагічними 20-30-ими роками. Зняття з обліку релігійних громад, масове закриття церков та монастирів, безглузда, сповнена презирства до своїх співвітчизників атеїстична пропаганда, всілякі утиски церковного управління стали невід'ємними складовими антирелігійної кампанії, спланованої у вищих ешелонах партійної і державної влади.

Віроломно розправившись з «незручними» і «невгодними» конфесіями в національних республіках, кремлівське керівництво поступово перетворило Патріархат Руської Православної Церкви в слухняний і поступливий напівсвітський орган, в усьому підпорядкований голові Ради у справах Руської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР. Причому, останній був наділений владою куди значно більшою, ніж Патріарх Московський і вся Русі.

В другій половині 50-х років Раду у справах Руської Православної Церкви попри всі демократичні процеси і далі очолював генерал держбезпеки Г.Карпов. Коротка, датована 16 квітня 1957 р., довідка Комітету партійного контролю при ЦК КПРС розкриває справжнє обличчя офіційного наглядча над релігією. З неї ми довідуємось, що «т. Карпов, працюючи в 1937-1938 рр. в Ленінградському управлінні та Псковському окружному відділі НКВС, грубо порушував соціалістичну законність, здійснював масові арешти ні в чому не винних громадян, застосовував протиправні методи ведення слідства, а також фальсифікував протоколи допиту арештованих. За такі незаконні дії велика група слідчих працівників Псковського окружного відділу НКВС ще у 1941 р. була засуджена, а т. Карпов у той же час був відкликаний на роботу у Москву в центральний апарат НКВС. У зв'язку з цим військова колегія військ НКВС Ленінградського військового округу винесла ухвалу про порушення кримінальної справи щодо Карпова Г.Г., але ця ухвала Міністерством держбезпеки була покладена в архів...»¹.

Подібне сумнівне минуле не лише не завадило Г.Карпову уникнути заслуженого покарання, а й навіть не перешкодило зайняти високу сходинку в ієрархічній драбині радянського керівництва. Блискучий

майстер інтриг, досвідчений апаратник він повністю контролював ситуацію в Московському Патріархаті і, без будь-якого перебільшення, прибрав до рук патріарха Алексія. Останній, перебуваючи в похилому віці, в усьому покладався на думку «глибокошановного і дорогого Георгія Георгійовича», всіляко прислухався до всіх його «порад» і настанов.

Так, варто було Раді Міністрів СРСР своєю постановою від 16 жовтня 1958 р. поставити питання про можливість скорочення монастирів, як патріарх Алексій, недовго вагаючись, погодився на закриття 29 з 63 монастирів і скитів, які функціонували тоді на території СРСР². Не зустрічали істотної протидії з боку Алексія і пропозиції щодо кадрових переміщень в єпархіях, усунення тих чи інших архієреїв.

Маючи поруч такого «щирого відданого» патріарха, Г.Карпов міг бути цілком спокійним щодо можливих ускладнень для СРСР на світовій арені. Ще не встигали міжнародні організації широко оприлюднити заяви-протести про порушення свободи совісті в Радянському Союзі, переслідування віруючих, як тут же з оперативністю ідеологічного відділу ЦК отримували гнівну відповідь з Патріаршої резиденції. Тільки-но в релігійному середовищі з'являлися паростки інакодумства, як усі причетні до цього позбавлялися кафедр, суворо каралися першоієрархом.

Зазначена позиція патріарха Московського і всія Русі давала підстави Г.Карпову позитивно характеризувати першоієрарха перед ЦК КПРС, клопотатися перед вищим політичним керівництвом щодо поліпшення матеріального забезпечення Алексія, влаштування його добробуту. «Патріарх Алексій, — повідомляв ЦК КПРС Г.Карпов, — неодноразово робив заяви стосовно своєї відданості Батьківщині і Уряду, залишається вірним і послідовним цим принципам, досить щирий у своїй поведінці і у взаємовідносинах з Радою, приймає всі наші рекомендації як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої діяльності церкви»³.

Погоджуючись на різні заохочення з боку держави і добре усвідомлюючи їхні першопричини, Алексій не забував висловити щире вдячність своїм високим покровителям, причому робив це з якоюсь особливою запопадливістю. «Я для себе, — писав він 30 листопада 1959 р. Г.Карпову, — не лише нічого не шукаю, а й навіть вдячний і Урядові, і, головним чином, Вам за всі ці зручності, які я особисто маю... Прийміть мою повсякчасну, сердечну до Вас повагу і щире відданість...»⁴.

Звичайно, подібні приязні стосунки між Радою у справах РПЦ і Московською Патріархією склалися роками і стали закономірним наслідком політики жорсткого диктату з боку держави у сфері релігії і церкви. Однак, не останню роль у цьому відігравала і особистість самого патріарха, його гідність, усвідомлення ним цілей свого архіпастирського служіння. Держава цілком влаштовувала Алексія, а Алексій цілком влаштовував державу.

Тому справжній переполох за лаштунками Старої площі і Луб'янки,

Ради у справах РПЦ викликало погіршення в квітні 1957 р. стану здоров'я 80-річного Алексія. Інформації про його самопочуття під суворими грифами систематично надходили до вищих керівників партії і держави. Як з'ясувалося, означених вище осіб хвилювала не стільки доля патріарха, скільки та ситуація, що могла виникнути в разі його смерті. Переконатися у цьому можна, ознайомившись з інформацією, що надійшла в ЦК КПРС 18 квітня 1957 р.: «Представляючи медичний висновок про стан здоров'я патріарха Алексія, Рада доповідає, що вперше, крім хвороби ніг, він став скаржитись на серце. 9-го листопада ц.р. патріарху виповнюється 80 років. Ця обставина ставить перед Радою питання про перспективу подальшого керування церквою на випадок смерті патріарха, оскільки згідно з Положенням про управління РПЦ на випадок смерті, або інших обставин, в силу яких патріарх не зможе управляти церквою, місцеблюстителем патріарха стає митрополит Крутицький і Коломенський, яким нині є Миколай.

За такого становища здійснювати потрібний вплив на діяльність церкви в необхідному нам напрямку буде для Ради набагато важче, оскільки митрополит Миколай за своїми особистими якостями є прямою протилежністю патріарху Алексію...

У разі вступу в управління церквою митрополит Миколай, на відміну від патріарха Алексія, висуватиме ряд серйозних вимог, спрямованих на зміцнення церкви і розширення її діяльності, незважаючи на рекомендації Ради.

За цих умов бажано, щоб патріарх Алексій якомога довше перебував на чолі Руської Православної Церкви, і тому Рада просила 4-е управління при Міністерстві охорони здоров'я СРСР приділяти більше уваги нагляду за станом його здоров'я»⁵.

Як свідчить увесь подальший хід подій, побоювання Г.Г.Карпова щодо митрополита Крутицького і Коломенського були не безпідставними. Останній разом з єпископом Гермогеном та деякими іншими архієреями виступив організатором «церковного бунту» на рубежі 50-60-х років. Переконавши патріарха в тому, що державна політика стосовно релігії і церкви веде до загибелі останніх, митрополит Миколай і його однодумці восени 1959 р. на чолі з першоієрархом атакують Раду у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР, вимагають забезпечення конституційного права громадян на свободу совісті. А зневірившись отримати в Раді розуміння і підтримку, домагаються особистої зустрічі з М.Хрущовим.

7 листопада 1959 р. на прийомі з нагоди річниці жовтневої революції патріарх Алексій, нехтуючи етикетом, підійшов до М.Хрущова і попросив його прийняти членів Синоду РПЦ з приводу важливих і невідкладних питань.

Не готовий до такого перебігу подій, незадоволений «несанкціонованим» зверненням Алексія до керівника КПРС і голови

уряду СРСР, Г.Карпов зажадав пояснень від Синоду РПЦ. На це митрополит Миколай дав конкретну і вичерпну відповідь. «...За ходом виступів у пресі, — відзначав впливовий діяч РПЦ, — за адміністративними діями на місцях і за діями уповноважених Ради в республіках і областях, вони доходять висновку, що йде фізичне знищення церкви і релігії, що нині все це поставлено ширше і глибше, ніж навіть у 20-х роках, що патріарх не хоче бути ліквідатором церкви, він має намір піти у відставку...». Далі митрополит Миколай заявив, що вони (патріарх і Синод РПЦ — *Авт.*) прагнуть з'ясувати у М.Хрущова ставлення радянської держави і уряду до церкви і релігії після XXI з'їзду КПРС, а згодом розповісти про це духовенству і віруючим.

На думку самого митрополита Миколая, після партійного з'їзду «настав період «холодної війни» у ставленні до церкви»⁶.

30 листопада 1959 р. патріарх Алексій особисто надіслав Г.Г.Карпову перелік з 10 питань, що найбільше «хвилюють церковних людей і болюче відображаються в їхній свідомості», і які Синод РПЦ збирався передати на прийомі у М.Хрущова.

По-перше, категоричний протест Московської Патріархії викликала антирелігійна кампанія у пресі, яка зводилась до дискредитації духовенства і віруючих, штучних і безпідставних звинувачень на адресу церковного управління, наклепів на окремих священиках.

По-друге, вище духовенство виступало проти масового закриття монастирів, скорочення чисельності громад, нищення культових споруд і церковних цінностей. Не знаходила розуміння у Синоді РПЦ і давно випробувана практика використання руського православ'я для протидії католицькій і протестанській церквам в Україні, Латвії, Литві і Білорусі.

Стурбованість архієреїв викликали спроби держави в особі Ради у справах РПЦ грубо втручатися у фінансово-господарчі справи Руської Православної Церкви, внаслідок чого Московська Патріархія була позбавлена права виділяти кошти місцевим єпархіям на підтримку деяких парафій, ремонт церков, матеріальну допомогу малоїмушим священикам.

Відверто негативну реакцію у членів Синоду, духовенства на місцях мали і дії уповноважених у справах РПЦ, які в більшості своїй відкрито заявляли, «...що тепер не те, що було до цього часу, тепер архієрей може лише слухати, а управляє (єпархією — *Авт.*) уповноважений...». У документах, представлених патріархом і його найближчим оточенням, наводилось чимало прикладів, як уповноважені обмежують дії архієреїв, не реєструють призначених священиків і нових громад. Безцеремонне стосовно управління РПЦ поведилась і Рада, очолювана Г.Карповим. Саме вона затверджувала кількість наявних єпархій, штати священиків, плани набору до духовних семінарій.

Як неадекватну оцінили ієрархи податкову політику щодо церкви, внаслідок чого ряд монастирів для сплати податку змушений був продавати

церковне майно, а священники невеликих парафій — згортати свою монастирську діяльність. Непомірними податками були обкладені свічні заводи Московської Патріархії. На кінець 1959 р. вони сплачували в державний бюджет у вигляді податку 71 млн. крб., що істотно позначалося на фінансовому становищі РПЦ.

Вручаючи перелік питань, складених Синодом РПЦ для зустрічі з М.Хрущовим, патріарх Алексій заявив: «Мушу сказати, що висуваючи ці питання, ми зовсім не надіємось ні на кого зокрема, а лише констатуємо факти надзвичайного збудження всіма цими новими, порівняно з недалеким минулим, явищами, які дають не лише тут у нас, а й навіть за кордоном привід казати ніяк не менше, як про гоніння на церкву, або в іншому випадку про зміну ставлення нашої державної влади до церкви...»⁷.

В кінці грудня 1959 р. Алексій знову нагадав листовно М.Хрущову про необхідність організувати зустріч керівництва партії і держави з представниками Синоду РПЦ. Однак, усі листи і звернення патріарха Московського і всія Русі за існуючими тоді бюрократичними законами, інколи навіть без резолюцій, поверталися до того ж Г.Карпова. Голові Ради у справах РПЦ було доручено «роз'яснення» патріарху і членам Синоду питань державної політики щодо релігії і церкви⁸.

Інформація з архіву ЦК КПРС зберегла не лише зміст, а й відтінки розмови Г.Карпова з ієрархами РПЦ. Невдоволений поведінкою Патріарха, голова Ради у справах РПЦ прямо заявив, що атеїстична пропаганда велась, ведеться і надалі вестиметься ще в ширшому масштабі. Синоду ж РПЦ Карпов цинічно порадив не робити узагальнюючих висновків з окремих малозначущих фактів.

Щодо монастирів, то Карпов нагадав, що справа ця погоджувалась з патріархом і знайшла його повне схвалення. А отже сьогодні будь-які розмови про перегини державної політики в даному напрямку є недоречними. Масові ж у зв'язку з цим протести віруючих у Кременці, Овручі і Львові він пояснив провокаційними діями Львівського архієпископа Палладія.

Викладаючи позицію уряду, голова Ради у справах РПЦ категорично висловився проти будь-якої благодійницької діяльності з боку Московської Патріархії і її єпархіальних управлінь. Щоправда, пообіцяв надати Патріархії деяку самостійність у витраті власних коштів і розв'язанні кадрових питань.

На зустрічі з патріархом Г.Карпов всіляко намагався виправдати діяльність Ради у справах РПЦ і її уповноважених на місцях, заявляв, що переважна більшість їх суворо стежить за дотриманням законодавства про культу. Причини ж суперечностей між уповноваженими і архієреями він радив шукати в численних порушеннях, які наче допускались самою церквою.

Не залишало ніяких сумнівів і пояснення куратора РПЦ причин

зривів набору в духовні заклади. Подібне становище він назвав наслідком тієї великої індивідуальної роботи, яку проводили партійні й радянські органи щодо відриву молоді від церкви, і зазначив, що така робота вестиметься громадськими організаціями і надалі, в тому числі й у стінах самих духовних закладів.

Як цілком обґрунтовану розцінив Г.Карпов і податкову політику щодо церкви, зауваживши, що вона продиктована вищими державними інтересами⁹.

Ось так колишній генерал держбезпеки, користуючись де підступом, а де й відвертими погрозами, враз «заспокоїв» невдоволених ієрархів Руської Православної Церкви, ще раз переконливо довів, що Московська Патріархія з її статутами, положеннями, ритуалами — не більше, як сценічна бутафорія, повністю підпорядкована державі. У зв'язку з цим не можна не погодитись з активною учасницею і дослідницею правозахисного руху Л.Алексеевою в тому, що найруйнівніші для РПЦ наслідки були досягнені не прямим насильством держави, а проведені за вказівкою державних чиновників руками вищого церковного керівництва¹⁰.

Наприклад, в 1961 р. Архієрейський Собор прийняв зміни до єпархіального статуту. Нова редакція згаданого документу ставила священика в повну залежність від підібраної місцевою владою єпархіальної влади. До того ж, священик зобов'язувався повністю узгоджувати свої дії з місцевим релігійним наглядачем, за першою вимогою подавати йому списки причетних до обрядів хрещення, вінчання, відспівування. Будь-який священик, який порушував означені вище правила, позбавлявся т.зв. реєстраційної довідки, що автоматично вело до втрати парафії.

Прийняття нового єпархіального статуту викликало невдоволення ряду представників вищого духовенства, численних священнослужителів, віруючих. Уже в 1965 р. група з 8-ми архієпископів на чолі з архієпископом Калузьким Гермогеном звернулася з листом до патріарха Московського і всія Русі Алексія з проханням відмінити єпархіальний статут, оскільки він негативно впливав на церковне життя.

Відповідь від патріарха не забарилася — єрхієпископ Гермоген був позбавлений єпархії і засланий до монастиря. Всі ж інші автори листа були змушені зректися своїх підписів.

Не увінчалися успіхом і зусилля молодих православних священиків М.Ешлімана та Г.Якуніна, які у 1965 р. поширили відкриті листи до патріарха, всіх єпископів, Голови Президії Верховної Ради СРСР М.Підгорного. Зокрема, у зверненні до керівника радянського парламенту вони вимагали припинити втручання Ради у справах релігій та її уповноважених у церковне життя, апелювали до закону про відокремлення церкви від держави і конституційних гарантій свободи віросповідання.

В листі до патріарха М.Ешліман та Г.Якунін просили скасувати рішення Архієрейського Собору 1961 р. як неканонічне і згубне для

церкви. Однак, єдине, що зміг зробити патріарх, — це відлучити священників від служби ¹¹.

Прагнучи зберегти хорошу міну при поганій грі, один з найповажніших владик РПЦ митрополит Никодим (Ромов), що опікувався в Московській патріархії міжнародними справами і був особливо наближеним до патріарха, не встигав спростовувати в радянських і зарубіжних засобах масової інформації твердження про наявність в РПЦ серйозної опозиції, демагогічне вихваляв радянське законодавство про культу. Та всі ці заяви сприймалися у СРСР і за кордоном як марнослів'я, невід'ємна складова загальнопропагандистської кампанії, спланованої особами, далекими від релігії і церкви. Досить влучно з цього приводу сказав О.Солженіцин: «Ми втрачаємо останні рисочки і ознаки християнського народу — і невже це може не бути головною турботою російського патріарха? ...Якими доводами можна переконати себе, що планомірне руйнування духу і тіла Церкви під керівництвом атеїстів є найкраще збереження її?» ¹².

Очевидно, що істину, виведену письменником, з кожним роком усвідомлювало дедалі більше число єпископів, священників і мирян, оскільки в кінці 60-х років на території СРСР, в тому числі в Україні, поширювались документи опозиційної до Московської Патріархії групи. У грудні 1969 р. Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР ¹³ по Українській РСР К.З.Литвин повідомляв ЦК Компартії України про те, що «...в Руській Православній церкві і далі діє підпільна група, яка виступає проти патріарха Алексія і існуючого радянського законодавства про культу» ¹⁴.

Згадана група бунтарів, що називала себе «Центральним Дорадчим Органом об'єднаних груп дій єпископів, духовенства і мирян на захист канонічних і громадянських прав Руської Православної Церкви в Радянському Союзі», зібрала і узагальнила численні повідомлення з місць, проаналізувала документи вищих органів державної влади та управління, Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Це дозволило їм дійти таких основних висновків:

«а) не має сумніву в тому, що група митр. Никодима Ротова (його вважали чи не найвпливовішим у РПЦ — *Авт.*), підтримана атеїстичним плановим курсом Ради у справах релігій, вже не в змозі ухилитися від глибоко продуманої систематичної лінії тієї ж Ради і її виконавця гр. Куроєдова ¹⁵ ...;

б) його Святість зі своїми прибічниками опинився в полоні замкненого кола (ми маємо на увазі горезвісну «постанову» єпископів у травні 1961 року № 100 — смертельна, обопільне гостра, дворука зброя, занесена над Церквою Радою у справах релігій при Раді Міністрів СРСР і групою митр. Никодима), вибратись з якого допоможуть лише рішучі дії сил опору і всієї православної громадськості нашої країни;

в) опір, що дедалі наростає, виявив усюди єдину церковність дій, відображених в чисельних скаргах і доповідях як єпископів, рядового духовенства, так і мирян;

г) протести і скарги відображають згубну для Церкви дійсність у жахливих фактах грубого насильства над нормальним церковним життям, заохочених і підтриманих Радою на місцях. Безумовно, інспірованих тими ж атеїстичними силами нагорі Влади;

д) ...церковна влада (група митр. Никодима), перебуваючи в курсі повної інформації стосовно становища справ на місцях, жодним словом не висловила протесту проти беззаконь, що чиняться, навпаки, що більше активізувались утиски й гоніння, то завзятіше митр. Никодим та його сателіти переконують світову громадськість у «розквіті» Церкви в Радянському Союзі, лицемірно демонструючи цей «розквіт» бутафорією пишних прийомів і служінь у незаборонених для цієї мети місцях при дотриманні всіх традицій Православної Руської Церкви;

є) катастрофа церкви полягає і в позбавленні її кадрів шляхом повного і насильницького закриття більшості семінарій, як ще одного факту існуючого «розквіту» церкви. Режим вступу був настільки жорстким, що бажуючі піддавались катуванням, «моральному» впливу з боку всієї симфонії місцевої влади, аж до медичних працівників...;

ж) уповноважені і далі владарюють в єпархіях, зводячи владу єпископів до ролі своїх секретарів, що виписують Укази, наперед отримавши на це їхню «високу» згоду»¹⁶.

Члени «Центрального Дорадчого Органу» накреслили і обґрунтували конкретну програму виправлення становища, в якому опинилася Руська Православна Церква. Вона полягала в утворенні на протидію Священному Синоду РПЦ «Комітету відновлення Церкви», заміщенні вакантних кафедр, скасуванні ряду нормативних актів тощо¹⁷.

Цілком очевидно, що «Комітет відновлення Церкви» не зміг розгорнути своєї діяльності. Проти нього єдиним фронтом виступили і Московська Патріархія, і Рада у справах релігій, і відповідні підрозділи КДБ. Однак, навіть викладені ними факти красномовно свідчать, що на рубежі 60-70-х років опозиційні течії в руському православ'ї перейшли від розрізнених окремих виступів, петиційних кампаній до створення організаційних форм, здатних узяти на себе важливу місію з відродження церкви.

Наступним етапом стало створення в 1976 р. «Християнського комітету захисту прав віруючих в СРСР». Його засновники — священник Г.Якунін, ієродиякон В.Хайбулін, миряни В.Капітанчук та В.Щеглов передусім світом заявили, що всіляко сприятимуть удосконаленню радянського законодавства про релігію і культу, послідовно боротимуться проти порушення прав віруючих¹⁸.

Наявність реальної опозиції в середовищі РПЦ в 60-80-х роках стала

симптомом тяжкої хвороби, якою було вражене керівництво Руської Православної Церкви в період панування тоталітарного режиму. Виховані на принципах «чего изволите», лідери РПЦ вірно служили зміцненню радянського тоталітаризму, виправдовували його найгірші й найганебніші акції в усіх сферах життя. Водночас вони стали і жертвою панівного режиму, втративши власне обличчя й моральні орієнтири.

Віктор ВОЙНАЛОВИЧ

ПРИМІТКИ

¹ Из «Справки о работе Комитета партийного контроля при ЦК КПСС за период с 1 марта 1956 г. по 1 марта 1957 г.» // Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов. — М.: Политиздат, 1991. — С. 80.

² Центр зберігання сучасної документації (колишній архів загального відділу ЦК КПРС, далі — ЦЗСД). — Ф. 5. — Оп. 30. — Спр. 289. — Арк. 85.

³ Там само. — Спр. 240. — Арк. 21.

⁴ Там само. — Спр. 289. — Арк. 186.

⁵ Там само. — Спр. 240. — Арк. 21.

⁶ Там само. — Спр. 289. — Арк. 181.

⁷ Там само. — Арк. 187.

⁸ Там само. — Арк. 192.

⁹ Там само. — Арк. 181-183.

¹⁰ Алексеева Л.М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. — М.: «Весть», 1992. — С. 179.

¹¹ Там же. — С. 180.

¹² Цит. за: Там же. — С. 181.

¹³ Раду у справах РПЦ (створену у 1943 р.) та Раду у справах релігійних культів (створену у 1944 р.) при Раднаркомі СРСР, у 1965 р. було об'єднано в Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. При Радах Міністрів союзних республік запроваджувався інститут «уповноважених у справах релігій», які підпорядковувались Раді в Москві.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 3833. — Арк. 130.

¹⁵ Куроедов В.А. — голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 3833. — Арк. 132-133.

¹⁷ Там само. — Арк. 134-136.

¹⁸ Алексеева Л.М. История инакомыслия в СССР. — С. 183, 184.